

ğü kaydedilir. VII. (XIII.) yüzyıl müellifi Yâ-kût el-Hamevî, Tûs'un Nişâbur'a 10 fersah (yaklaşık 60 km.) mesafede yer aldığını, Tâberân, Nûkân adlı iki kasaba ve 1000'den fazla köyünün olduğunu yazar. Zeke-riyyâ el-Kazvîni, Tûs şehrini Tâberân ve Nûkân adlı iki mahalleden ibaret gösterir. Tûs'a Câm yoluyla ulaşan İbn Battûta'ya göre şehir Horasan'ın en büyük yerleşim yerlerinden biriydi. Hâfız-ı Ebrû da Tûs'tan mâmur bir şehir diye söz eder.

Tûs merzûbânının Kûfe ve Basra valilerine bir mektup göndererek Horasan'ın yönetiminin kendisine verilmesi şartıyla şehri müslümanlara bırakacağını bildirmesi üzerine Tûs, Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından fethedildi (29/650). Tûs merzûbânı, Abdullah'a 600.000 dirhem vergi ödemeyi kabul ederek onunla bir antlaşma imzaladı. Şehir bundan sonraki tarihlerde bölgede meydana gelen birçok savaş ve ayaklanmadan etkilendi. Tûs Kalesi, Emevîler'den Abdülmelik b. Mervân zamanında Benî Temîmlî bir grup tarafından işgal edildi. 188 (804) yılında Nesâ'da ayaklanan Ebû'l-Hasib Vüheyb b. Abdullah kısa sürede Tûs'u ve bölgenin diğer şehirlerini kontrol altına aldı. 193'te (809) yine bir isyanı bastırmak üzere yola çıkan Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd, Tûs'un Senâbâz köyünde vefat edip oraya defnedildi. 203 (818) yılında Şii imamlarından Ali er-Rızâ, Tûs'un Nûkân kasabasında vefat etti. Sâmânîler döneminde devletin eski emirlerinden olan Ahmed b. Abdullah-ı Hucistânî, Nişâbur'da ayaklanıp Tûs'u tahrip etti. 336'da (947) bölgenin valisi Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzâk isyan çıkardı; ancak kendisine karşı gönderilen kuvvetlerin ulaşmasından önce Tûs'u terkedip daha sonra özürlü dileyerek geri döndü ve Tûs'ta büyük bir cami yaptırdı. IV. (X.) yüzyılda Horasan'ın birçok şehri gibi Tûs şehri de dokuma ve ipek sanayiinde meşhurdur (DîA, XVIII, 237). İbnü'l-Esîr, Gazneli Sultan Mahmud'un gördüğü bir rüya üzerine babası Sebük Tegin'in Tûs'ta tahrip ettirdiği türbeyi onardığını ve Tûs halkının Şii hacıları rahatsız etmelerini önlediğini kaydeder. Ardından Tûs bölgede Nişâbur'a yapılan bütün askerî seferlerin sonuçlarından etkilendi. Gazneliler ve Selçuklular zamanında birçok savaş ve ayaklanma esnasında halk ve şehir büyük zarar gördü. Bunların en büyüğü 425 (1034) yılında Kirman emirinin Tûs halkından 20.000'e yakın kişiyi katletti mesidir. 465'te (1072) Selçuklu Sultanı Melikşah, Nizâmülmülk'e aralarında doğum yeri olan Tûs'un da bulunduğu bazı yerle-

ri iktâ etti (Özaydın, s. 143). Nizâmülmülk Tûs'ta bir cami yaptırdı. 510 yılı Muharrem'inin 10. günü (25 Mayıs 1116) Tûs'ta Sünnî ve Şii âlimleri arasında cereyan eden tartışmalar şehirde büyük karışıklığa yol açtı. Rebîülâhîr 617 (Haziran 1220) tarihinde Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebbe ve Sebütey, Hârizmşah Muhammed b. Tekiş'in arkasından Nişâbur'a geldi. Bazı merkezler Moğol hâkimiyetine boyun eğdiyse de Tûs ve Tâberân halkı Moğollar'a karşı direndi. Bunun üzerine harekete geçen Sebütey şehir ve çevresinde büyük bir katliam yaptırdı. Bu arada Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy Han ordusunun öncü kuvvetleri Horasan'a girdi ve Tûs'un son istihkâmı işgal etti. Nûkân şiddetle karşı koyduysa da 28 Rebîülâhîr 617 (2 Temmuz 1220) tarihinde ele geçirildi. 618 (1221) yılı ilkbaharında Tuluy Han, Merv'den hareket edip Tûs'un bütün köylerini ele geçirdi ve halkını öldürdü.

Timur, Serbedârîler'den Emîr Hâce Ali'yi Tûs'a vali tayin etti. Bir süre sonra Timur'un adını hutbeden çıkararak Hâce Ali'nin bağımsız davranmaya başlaması Timur'u harekete geçirdi. Hâce Ali kaçtıysa da yakalanıp öldürüldü (788/1386). 791 Recebinde (Temmuz 1389) şehir tamamen yıkılıp yağmalandı, 10.000'e yakın kişi öldürüldü, Tûs'tan hiçbir iz kalmadı. Bu olayın ardından Tûs bir daha eski durumuna gelemedi. Şâhrûh 1405'te tahta çıkınca şehri yeniden kurmak üzere Emîr Seyyid Hoca'yı Tûs'a gönderdiyse de halk İmam Ali er-Rızâ türbesinin bulunduğu Nûkân'a yerleştiğinden kimse Tûs'a rağbet etmedi. Türbenin çevresinde kurulan Meşhed şehri zamanla bir köy haline gelen Tûs'un yerini aldı. Ortaçağ'da Tûsî nisbesiyle anılan simalar arasında Şâhnâme müellifi Firdavsî, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Esedî-i Tûsî, Nizâmülmülk, Gazzâlî, Şerefeddin et-Tûsî, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Alâeddin et-Tûsî sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 480, 587, 588, 603, 604; İbnü'l-Fakih, *Muhtaşaru Kitâbi'l-Büldân* (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 320, 321; Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân* (Âyetî), s. 53-54; İstahrî, *Me-sâlik* (de Goeje), s. 257; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 331; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), IV, 80-82; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 55-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 275; Müstevfî, *Nüzhetü'l-ku'lûb* (Siyâki), s. 183, 185, 186; M. Hasan Han, *Ma'tla'u'ş-şems*, Tahran 1363 hş., II, 184-219; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, s. 388-391; Ebû'l-Kâsım Tâhirî, *Cogrâfiyâ-yi Târihi-yi Horâsân ez-Nazar-i Cihângerdân*, Tahran 1348 hş., s. 43-49; M. Takî Han Hakîm, *Genc-i Dâ-niş* (nşr. M. Ali Savtî – Cemşîd-i Kiyânfer), Tahran

1366 hş., s. 640-651; İsmail Aka, *Mirza Şâhrûh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, bk. İndeks; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkşaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 143; V. Minorsky, "Tûs", *El²* (İng.), X, 740-745; Osman Çetin, "Horasan", *DîA*, XVIII, 237.

RIZA KURTULUŞ

TÛSÎ, Alâeddin

(علاء الدين الطوسي)

Alâüddin Ali b. Muhammed
el-Betârekânî et-Tûsî
(ö. 887/1482)

Hanefî fakihî,
usulcü ve felsefeci.

Süyûtî'nin, yetmiş yıl yaşayıp 877 (1473) yılında öldüğü yolundaki ifadesine göre (*Nazmü'l-İk'yân*, s. 132) 807'de (1404) dünyaya gelmiştir. Ancak ölüm tarihi çoğunlukla kabul ettiği şekilde 887 ise (1482) doğum tarihi 817 (1414) olur. Mevlâ Arrân diye de anılır. Tûslu olduğu bilinmesine rağmen nisbesinin Betârekânî (İbn İyâs, III, 88), Beyâdkânî (Süyûtî, s. 132) ve Bârekânî (*Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], s. XIX) diye zikredilmesi sebebiyle doğduğu kasaba veya köy tesbit edilememektedir. Öte yandan Tûsî'nin öğrenimi, hocaları ve seyahatlerine dair yeterli bilgi de bulunmamaktadır. Onun Semerkant'ta tanındıktan sonra Osmanlı ülkesine gelişi, Mevlâ Hızır Şah'ın Mısır'da on beş yıl süren tahsilini tamamlayıp dönmesine rastladığı belirtilirse de bunun da tarihi belli değildir; büyük ihtimalle II. Murad döneminin (1421-1451) sonlarına tekabül etmektedir. Ulemâya yakın ilgi gösteren II. Murad, Alâeddin et-Tûsî'yi Bursa'da babası Çelebi Sultan Mehmed'in kurduğu medreseye 50 akçe yevmiye ile müderris tayin etti. Ardından hükümdar olan oğlu II. Mehmed İstanbul'u fethedince Tûsî'yi kiliseden tahvil ederek kurducu sekiz medreseden birini teşkil eden Zeyrek Camii yanındaki medresede görevlendirdi ve yevmiyesini 100 akçeye çıkardı. Ayrıca İstanbul'a çok yakın Müderris (Medres) köyünü kendisine tahsis etti. Taşkoprizâde kendi zamanında bu köyün meşhur bir yer olduğunu söyler (*eş-Şekâ'îk*, s. 97). Veziri Mahmud Paşa ile medreseyi ziyarete gelen Fâtihtan Sultan Mehmed Tûsî'nin sağ tarafına, vezir de sol tarafına oturup dersini dinlediler. Birçok ilmi meselenin söz konusu edildiği dersin muhtevâsından ve hocanın ders verme tarzından memnun kalan padişah kendisini 10.000 dirhem ve bir hil'atle ödüllendirdi, talebelerin her birine de 500 dirhem verilmesini emretti. Padi-

şahın bu davranışının Tûsî'yi son derece memnun ettiği belirtilir. Daha sonra yakındaki bir medresede Molla Abdülkerim Efendi'nin dersini dinlemek isteyen sultan veziri ve Tûsî ile birlikte onun medresesine gitti, fakat derse hazırlanmayan Abdülkerim'in affını dilemesi sultanın hoşuna gitmedi. Bu durum Tûsî'nin Fâtihten nezdindeki itibarının daha da artmasına vesile oldu. Ardından padişah Tûsî'yi babasının Edirne'de kurduğu medreseye 100 akçe yevmiye ile tayin etti.

Aklî ilimlere ve felsefeye ilgi duyan Fâtihten Sultan Mehmed, Alâeddin et-Tûsî ile dönemin tanınmış âlimlerinden Hocazâde Muslihuddin Efendi'den Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si tarzında bir eser kaleme almalarını, Gazzâlî ile filozofların görüşleri arasında karşılaştırma yaparak her iki tarafın düşüncesini değerlendirmelerini istedi (*Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], tercüme edenin girişi, s. XV-XVII). Hocazâde dört ay gibi kısa bir süre içinde eserini tamamlamasına rağmen, Tûsî çalışmasını altı ayda tamamlayıp sultana takdim etti. Hükümdar iki eseri de inceletti. Gelen beyanlar neticesinde iki müellifi 10.000'er akçe ile taltif etmesine rağmen eseri daha çok beğenilen Hocazâde'ye hil'at veya binek vererek ayrıca mükâfatlandırdı. Hocazâde'nin kendisinden üstün görülmesinden rahatsız olduğu anlaşılan Alâeddin et-Tûsî bir süre sonra Osmanlı ülkesinden ayrılıp memleketine doğru yola çıktı. Tebriz'e ulaştığında eski öğrencilerinden Abdullah-ı İlahî ile karşılaştığı, yanında kaldığı ve onun tarafından teselli edildiği nakledilir. Tûsî, daha sonra Semerkant'a giderek burada Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın halkasına dahil oldu. Telif faaliyetleri yanında birçok talebe yetiştirdi. Eşrefoğlu Rûmî ile Dimetokalı Şeyh Niyâzî Şücâüdün İlyas önde gelen talebelerindendir. Ayrıca Mevlâ İbnü'l-Eşref, Vezîriâzam Karamânî Mehmed Paşa, Hayâlî, Hatibzâde Muhyiddin Efendi, Sinân-ı Acemî, İspartalı Mevlâ Abdülkadir, Molla Abdülkerim Efendi, Ali el-Fenârî, Simavlı Abdullah-ı İlahî, Akşemseddin'in büyük oğlu Şeyh Abdullah kaynaklarda ismi belirtilen öğrencilerindendir. Tûsî'nin ölümü için Şemseddin Sâmî'nin verdiği 860 (1456) (*Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 3170) ve Serkîs'in kaydettiği 885 (1480) tarihleri kaynaklarda geçmektedir. Bazı eserlerde onun 877 (1472-73) yılında vefat ettiği belirtilmektedir (Süyûtî, s. 132; İbn İyâs, III, 88). Ancak kendi çağdaşı olan müelliflerle günümüzde Tûsî üzerinde çalışma yapanların çoğu onun 887 (1482) yılında öldüğünü kaydetmekte-

dir (meselâ bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 513; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 737; *Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], tercüme edenin girişi, s. XIX).

Eserleri. 1. Tehâfütü'l-felâsife. Kaynaklarda adı *Kitâbü'z-Zühûr (ez-Zehîre)* olarak da geçen bu çalışma müellife şöhret kazandıran eseridir. Tûsî mukaddimede eserini *ez-Zühûr* diye adlandırmıştır. Kitapta Gazzâlî'ye ait *Tehâfütü'l-felâsife* yirmi mesele aynı adlarla sıralanmıştır. Çeşitli yazmaları bulunan eserin (*Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], tercüme edenin girişi, s. XVI) bilinen ilk baskısı *ez-Zehîre fi'l-mu'hâkeme beyne kitâbey Tehâfütü'l-felâsife li'l-Gazzâlî ve'l-hükemâ'i li'bnî Rüşd* adıyla yapılmıştır (Haydarâbâd 1317), ayrıca *Tehâfütü'l-felâsife* ismiyle yayımlanmıştır (nşr. Rızâ Saâde, Beyrut 1403/1983, 1990). Recep Duran kitap üzerine doktora tezi hazırlamış ve eseri tercüme etmiştir (bk. bibl.). **2. Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf.** Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserinin ilim bahisleri üzerine yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1438, nr. 2119). **3. Hâşiye 'ale't-Telvih.** Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'un *Tenkihu'l-uşûl*'üne Sa'deddin et-Teftâzânî'nin yazdığı *et-Telvih ilâ keşfi hakâ'ıka't-Tenkih* adlı şerhin (İstanbul 1865; nşr. Muhammed Adnân Dervîş, Beyrut 1419/1998) bazı konuları için yapılmış bir hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1438; Dârülmünevî, nr. 93; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 928; Tire İlçe Halk Ktp., Necip Paşa, nr. 199). **4. Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Müntehâ.** İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşari'l-Müntehâ's-sûl ve'l-emel*'ine Adudüddin el-İcî tarafından yazılan *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ* adlı şerhin (İstanbul 1307-1310, 1317; Bulak 1316-1317; Beyrut 2000) kısmî hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2087). **5. Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid Şerîf 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Müntehâ.** Yine Adudüddin el-İcî'nin şerhine Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin kaleme aldığı *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Müntehâ* adlı hâşiyenin (Bulak 1316) kısmî hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 2087). Kaynaklarda Alâeddin et-Tûsî'nin, Adudüddin el-İcî'nin *el-Akâ'idü'l-âdudiyye*'sine Devvânî'nin yazdığı şerhe, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'nin baş tarafına (Fâtiha ile Bakara'nın ilk yirmi beş âyetine), Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*'ına (Beyrut, ts.), Sirâceddin el-Urmevî'nin *Me'tâlî'u'l-envâr fi'l-man'ık*'ına Kutbüddin er-Râzî tarafından *Levâmî'u'l-esrâr şerhu Me-*

tâli'i'l-envâr adıyla yazılan şerhe (Hindistan 1271; İstanbul 1303, 1310; Tahran 1314) hâşiyeler kaleme aldığı; ayrıca Sirâceddin el-Urmevî'nin *Me'tâlî'u'l-envâr fi'l-man'ık* adlı eserine Farsça bir şerh yazdığı zikredilmektedir (Taşköprizâde, s. 100; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1144, 1479, 1892; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 737).

BİBLİYOGRAFYA :

Alâeddin et-Tûsî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Rızâ Saâde), Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, s. 13-19; a.e.: *Tehâfütü'l-felâsife: Kitâbu'z-Zuhr* (trc. Recep Duran), Ankara 1990, tür.yer., ayrıca bk. tercüme edenin girişi, s. XV-XVII, XIX; *Alâ'adin Ali al-Tûsî: Kitâb al-Zuhr* (haz. Recep Duran, doktora tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Süyûtî, *Nazmü'l-İkiyân* (nşr. Philip K. Hitti), New York 1927, s. 132; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, III, 88; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 97-100; *Keşfü'z-zunûn*, I, 497, 513, 825; II, 1144, 1479, 1856-1857, 1892; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1248-1249; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 737; Mubahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956, tür.yer.; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin*, I, 383; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 515; Deniz Gürbüz, *Hocazâde ve Ali Tûsî'nin Tehafütlerinin Mukayesesi* (doktora tezi, 1999), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Recep Duran, "Ali Tûsî'nin Tehafütü Kitabu'z-Zuhr'un Nüshaları", *Bilim ve Felsefe Metinleri*, sy. 3, Ankara 2004, s. 1-14; *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 3170.

☞ MUSTAFA ÖZ

TÜSÎ, Ebû Ca'fer

(أبو جعفر الطوسي)

Ebû Ca'fer Muhammed
b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî
(ö. 460/1067)

İmâmîyye Şîası'na mensup
çok yönlü âlim.

385 Ramazanında (Ekim 995) Horasan'ın Tûs şehrinde doğdu. Horasan'da yirmi üç yaşına kadar geçen yılları ile ailesi ve eğitimi hakkında fazla bilgi yoktur; kendisi de otobiyografisinde (*el-Fihrist*, s. 192-194) bu konuda yeterli bilgi vermemiştir. İlk bilgileri Tûs'ta İmâmîyye'ye mensup hocalardan aldı. Çevrede Sünniliğin hâkim olması dolayısıyla bazı Sünnî hocaların derslerine devam etti. Öğrenimini büyük ihtimalle Tûs yakınlarında yeni kurulan Meşhed'de sürdürdü. 408 (1017) yılında halkının çoğunluğu Şâfî mezhebine mensup bulunan Horasan'dan ayrılarak ömrünün büyük kısmını geçireceği, Şîi Büveyhîler'in hüküm sürdüğü Bağdat'a gitti. Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Ebû'l-Hasan b. Ebû Cûd, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Ahvâzî ve Ebû Abdullah İbn Abdûn gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden ders aldı (hocaları için ayrı-